

تأثیر اخلاق خانواده بر اجتماع

کوثر حنیف^۱، سپیده سادات نوری^۲، مهشید سیاهیپوش^۳، سمیرا دیناروند^۴، علی خواجوی^۵

^۱ کارشناسی علوم تربیتی دانشگاه خدیجه کبری دزفول

^۲ کارشناسی علوم تربیتی دانشگاه خدیجه کبری دزفول

^۳ کارشناسی علوم تربیتی دانشگاه خدیجه کبری دزفول

^۴ کارشناسی علوم تربیتی دانشگاه خدیجه کبری دزفول

^۵ کارشناسی ارشد جامعه شناسی (نویسنده مسئول)

چکیده

امروزه خانواده به عنوان اساسی ترین نهاد سازنده زیر بنایی در جامعه ایفای نقش می کند و از گذشته های دور نیز خانواده منشاء فرهنگ ها، تمدن ها و تاریخ بشر بوده است. خانواده تأثیر گذارترین واحد تربیتی جوامع بشری به شمار می رود به گونه ای که تحولات عظیم فردی-اجتماعی و یا ردیلت های اخلاقی از درون خانواده پی ریزی می شود. لذا اخلاق خانواده و شیوهی پرورش افراد در خانواده تأثیری مستقیم و چشم گیر در اخلاق اجتماعی و نیز در جامعه ایرانی دارد. در نتیجه هدف از این مقاله بیان اهمیت خانواده و اخلاق خانوادگی و تأثیر آن در اجتماع است که از روش مطالعاتی کتابخانه ای بهره برده شده است. در این مقاله اصول و راهکارهای حائز اهمیت و صحیح اخلاقی اسلامی مورد نیاز برای تشکیل و تربیت یک خانواده آرمانی و پای بند به اصول اخلاقی، برای ایجاد فرهنگ و اخلاق مناسب در اجتماع بیان شده است.

واژه های کلیدی: وظایف، اخلاق، خانواده، اجتماع

۱- مقدمه

نهاد خانواده به عنوان هسته ی اولیه ی تولید و تربیت نسل های آینده ، مهم ترین نقش را در هنجارمند ساختن افراد جامعه بر عهده دارد و به صورت مستقیم و غیر مستقیم در کاهش انحرافات و آسیب های اجتماعی دخالت دارد. بررسی جامعه شناسان نشان داده است که افزایش جنایات و خرابکاری های اجتماعی با مشکلات خانواده ارتباط مستقیم دارد و رابطه ای معنا دار بین جنایات در اجتماع و حیات خانواده یافته اند به طوری که میزان جنایات را در خانواده از هم گسسته و غیر اخلاقمند، زیاد می دانند [۱] اگر نهاد مقدس خانواده بتواند از کمال ظرفیت موجودی خود بهره کامل ببرد و خود را به باروری کامل برساند، اجتماع نیز از نیروی عظیمی بهره مند می شود و می توان در انتظار شکل گیری نیروی قدرتمند اخلاقی در جامعه بود. «لامارک و لاپل و دیگران، خانواده را مهم ترین کانونی می دانند که جامعه از آن تغذیه می کند و به نظر می رسد که اصلاح یک جامعه، پیشرفت و ترقی آن از جنبه های مختلف تاثیر اصلاحاخلاقی خانواده، توجه افراد بر اهمیت خانواده و آموزش آن ها است. [۲]

۲- معنا شناسی اخلاق و علم اخلاق

واژه اخلاق در لغت « سر شت و سجه»، اعم از سجایای نیکو و پسندیده مانند راستگویی و پاک دامنی یا سجایای زشت و ناپسند مانند دروغ گویی و ترا دامنی. دانشمندان اخلاق این واژه را در معانی مختلفی به کار برده اند که رایج ترین معنای اصطلاحی اخلاق در میان اندیشمندان عبارت است از « صفات و ویژگی های پایدار در نفس که موجب می شوند کارهایی متناسب با آن صفات به طور خود جوش و بدون نیاز به تفکر و تامل، از انسان صادر می شود، ابوعلی مسکویه در تعریف اخلاق « اخلاق حالتی نفسانی است و تفکر و تامل آدمی را به سوی انجام کار حرکت می دهد. [۳] غزالی نیز اخلاق را عبارت از « اصلاح و پیراستن قوای نفس » می داند. [۴] شهید مطهری در کتاب فلسفه اخلاق، اعمال انسان را به دو دسته ی اعمال اخلاقی و طبیعی تقسیم می کند به این صورت که اعمال طبیعی رفتارهایی هستند غریزی که نمی توان به آن ها صفت خوب یا بد نسبت داد یا به خاطر آن کسی را ستایش یا نکوهش کرد. مانند گرسنگی و احتیاج به غذا. اما اعمال اخلاقی در وجدان هر بشری دارای ارزش هست یعنی یک کار ارزشمند و گران بهاست، ارزشی مافوق ارزش های مادی دارد. [۵]

۳- تعریف خانواده

خانواده گروهی است متشکل از ارادی که از طریق نسب و سبب و رضاع با یکدیگر به عنوان شوهر، زن، فرزندان، مادر، پدر، برادر و خواهر در ارتباط متقابل اند و فرهنگ مشترکی پدید می آورند و در واحد خاص زندگی می کنند. [۶]

اسلام به عنوان یک مکتب انسان ساز، بیشتر عنایت را به تکریم ، تنزیه و تعالی خانواده دارد و این نهاد مقدس را کانون تربیت و مهد مودت و رحمت می شمارد و شقوت جامعه انسانی را منوط به صلاح و فساد این بنا می داند و هدف از تشکیل خانواده را تامین نیاز های مادی، عاطفی می داند از جمله دست یابی به سکون و آرامش بر می شمرد. [۷]

از دیگاه استاد شهید مطهری « اساس و ماهیت زندگی خانوادگی، شرکت و مالکیت نیست بلکه وحدت است. خلقت، طرح این مطلب را بهخ این شکل ریخته که دو موجود در شکل و وضع مختلف به صورت دو قطب مشب و منفی یکدیگر جذب کنند و

وحدتی به وجود آورند. « اسلام در مفهوم اصالت خانواده زن و مرد را به عنوان دو نیمه تمام که در خانواده یک موجود تمام را می سازند . مکمل یکدیگرند تلقی می کنند. [۸]

۴- اهمیت خانواده در اجتماع و ضرورت تشکیل آن

اسلام آیینی اجتماعی است . خانواده یک اجتماع کوچک است لذا در مقیاس وسیع جامعه ، مقیاس کوچک به نام خانواده قار دارد به نحوی که اگر در تشکیل واحد های بزرگ اجتماعی و کل جامعه انسانی بیاندیشیم و خانواده به شدت خود نمایی می کند ۱۰. نهاد خانواده آن چنان از اهمیت بالا برخوردار است که محیط سالم یا ناسالم خانواده تاثیر بسیار عمیقی در پرورش فضایل اخلاقی رشد رذائل اخلاقی دارد. به گونه ای که باید سنگ زیر بنای اخلاق انسان در آن جا نهاده شود. [۹]

این چنین است که نه تنها پیامبر این چنین است که نه تنها پیامبر در سرزمین و خانواده ی آبرو مندی متولد شد بلکه پرورش و نمود رشد او نیز، در محیطی مملو از کرامت و بزرگواری تحقق یاف. [۱۰] ضرورت و اهمیت تشکیل خانواده و جایگاه آن تا به آن پیه که قرآن کریم، یک عذر تقریباً عمومی و بهانه،ی همگانی برای فرار از زیر بار ازدواج و تشکیل خانواده مسئله فقر و نداشتن امکانات مالی را رد می کند و می فرماید : از فقر و تنگ دستی آن ها نگران نباشید و در ازدواج بکوشید چرا که «ان یکنونوا فقراء یغنهم الله من فضله» [۱۱] اگر فقیر و تنگ دست باشند خداوند آن ها را از فضل خود بی نیاز می کند. [۱۲]

هم چنین واکاوی روایات نشان می دهد تشکیل خانواده، اساس و سنگ زیر بنای نظام خانواده و نظام خانواده نیز سنگ زیر بنای جامعه بش ری هست. [۱۳]

در علل تشکیل خانواده طرز فکر های مختلف وجود دارد در نظر برخی افراد که قابل به اصالت غرایز جنسی هستند، ازدواج و تشکسل خانواده تنها وسیله هدف های جنسی و ارضای هوس های شهوانی است. دسته ی دیگری که تمیلات سود جویی دارند به آن جنبه ی اقتصادی می دهند و جنین می پندارند که پیوند زناشویی یک نوع تجارت و معامله بین دو خانواده است که با هدف اصلی زناشویی که ضرورت اجتماعی است و به منظور بقای نسل صورت می گیرد فاصله زیادی دارد [۱۴]

مولیر جامعه شناس آلمانی می گوید « سه عامل افراد را به سوی ازدواج می کشاند که عبارت است از: نیاز اقتصادی، میل به داشتن فرزند، عشق. این عوامل با اینکه در کلیه جوامع وجود داشته ، اما اهمیت آن در ادوار مختلف متغیر بوده است. در جوامع اولیه، علل اقتصادی اهمیت بیشتری داشتند حال آن که در مدنیت های باستانی، زادو ولد و در مدنیت های امروزی عشق مقام بالاتر را دارا بوده است.

۵- تاثیر اخلاق در تعالی و اسحکام خانواده در جامعه ایرانی

با رجوع به تعریف های اخلاق مشخص می شود که رابطه ی اخلاق و خانواده رابطه ای کاملاً مستقیم و الزامی است. زیرا انسان جزئی در محیط امن و سازنده خانواده، هرگز قادر به کسب آگاهی کمال و رفع نواقص از نفس و رفتار نمی باشد . بنابراین انسان که جویای کمال و گریزان از ضعف و نقص است، طالب حضور در خانواده و تحکیم روابط اعضای آن می باشد. به طور کلی، استواری مو محکمبودن خانواده ها حاصل پیبندی های اخلاقی اعضای آن و پرهیز از کج خلقی است. [۱۵]

۶- عوامل استجکام خانواده در اجتماع و تاثیر اخلاق در آن

عقل، عاطفه و عشق ویژگی های اخلاقی هستند که ستوان های استجکام خانواده هستند. خانواده مستحکم از نظر اسلام خانواده ای هست که ارکان آن متناسب و منطبق با استاندارد های اسلامی باشند. برتری خانواده به انطباق آن با استاندارد های اسلامی و برخورداری از ویژگی های ارزشی و فضیلت های اخلاقی است. پاره ای از این فضائل اخلاقی که موجب سلامت و استکام خانواده می شود عبارتند از :

۱-۶ رعایت و پای بندی به موازین شرعی: اولین اصل بنیادی و موثر در استکام خانواده ، عبودیت و بندگی خداوند است و عبودیت به معنای اطاعت کامل از امر و نهی و دستورات الهی و عمل کردن به آن هاست که موفقیت در زندگی ایده ال را در پی خواهد داشت.

۲-۶ قناعت: قناعت به معنای بسنده کردن به قسمت خویش و خوشنود بودن است. درکانون خانواده احساس خوشنودی و رضایت با ایمان و اعتقاد به تاثیر قناعت در ایجاد آرامش در زندگی بدست می آید. قناعت در زندگی انسان را نسبت به مسائلی که در زندگی از آن بهره مند نیست آرام می کند و حس رضایت مندی در انسان تامین می شود که این امر ابتدایی و موقت است.

۳-۶ ساده زیستی: یکی از فضائل اخلاقی، ساده زیستی و زهد است که در آیات قرآن و روایات اهل بیت تحسین و تشویق شده است . انسان های ساده زیست اگر چه خود می توانند با استفاده از نعمت های پروردگار زندگی بهتری را برای خویش فراهم سازند، اما اثر آن جا که دل بستگی به زخارف دنیوی ندارن، دیگران را بر خود مقدم نمدن و خود و اندکی از مال دنیا اکتفا می کنند.

پیامبر اسلام در توصیف افراد ساده زیست می فرماید: زاهد دوست دارد آن چه را که خدا دوست دارد و دشمن دارد آن چه را او دشمن دارد، لز حلال دنیا اجتناب کرده و به حداقل اکتفا می کند و به حرام آن اعتنایی ندارد[۱۶]

لذا می بینیم که از واجبات داشتن یک زندگی آرام و سرشار از شادی و آرامش خاطر داشتن خلق ساده زیستی در تک تک اعضای خانواده و نهادینه کردن آن در کانون خانواده است.[۱۷]

۷- وظایف اخلاقی متقابل در خانواده ی ایرانی - اسلامی

خانواده که ریشه ی سلسله ی بشریت در آن استوار است بدون ایتحکام، آرامش، پویایی و کارآمدی استوار نمی گردد. یکی از عوامل استحکام، آرامش و کارآمدی خانواده رعایت حقوق اعضای خانواده توسط یک دیگر است که شرط اخلاقی در جهت رشد، همبستگی و آرامش خانواده می باشد سعادت هر یک از اعضای خانواده به خوشبختی همه ی اعضا بستگی دارد زن و مرد بعد از ازدواج باید به فکر مجموعه ی اعضا باشند و خلق و خوی ایثار، فداکاری و از خود گذشتگی را در خود تقویت کرده و تفکر فردی نداشته باشند. ارتباط بین زن و شوهر و اخلاق آن ها در تعامل با هم متزند دو شریک یا دو همسایه یا دو دوست نیست بلکه بسیار بالاتر و در حد وحدت است. قرآن در این باره تعبیر بسیار جالبی دارد: «و از نشانه های خداست که از نفس خودتان برایتان زوج بیافرید تا به آنان آرامش و سکون بیابید و بین شما محبت و دلسوزی قرار داد و در این موضوع رای کسانی که اهل تفکر باشند نشانه هایی است» ۲۸ سوره روم

در آیه ای دیگر در این باره می فرماید: زنان برای شما لباس و شما نیز برای آن ها لباس هستید.» ۲۹ بقره

همان گونه که ملاحظه کردید پابندی به حقوق و وظایف دارای اهمیت قابل ملاحظه ای می باشند و اخلاق جمعی در یک گروه مانند خانواده حکم می کند که همه ی افراد حقوق و وظایف هم را بدانند و به صورت تمام و کمال از حقوق خند آگاه باشند و وظایف خود را نیز در مقابل هر کدام از اعضای دیگر خانواده اجرایی کنند. بدین جهت اسلام به تحکیم بنیاد خانواده و حسن ارتباط بین زوجین بر اساس اخلاق نیکو و پسندیده عنایت کامل داشته و برای هر یک از آنان وظایف و حقوقی را مقرر داشته است که به اختصار به هر کدام از آن ها اشاره ای کوتاه داریم. [۱۸]

این حقوق و وظایف را می توان به دو بخش وظایف مرد و وظایف زن تقسیم کرد.

۸- وظایف اختصاصی مرد در خانواده

۸-۱- سرپرستی و مدیریت خانواده: به حکم ع و شرع چون مرد نسبت به زن در بعد جسمی و عقلی برتری دارد و نیز چون زن تحمل مسولیت های سنگین را ندارد، مرد توانایی بیشتری برای اداره ی خانواده دارد. امام علی (ع) به امام حسن مجتبی (ع) چنین اندرز می دهد که: به زن بیشتر از امور شخصی اش کار مسپار که زن همچون دسته ی گل است و نه مانند یک قهرمان. خدا در قرآن می فرماید: که ای مردان شما در امر خانواده قیام کنید. [۱۹]

۸-۲- تامین هزینه ی زندگیا از آن جا که امور اصلی خانه به عهده زن است طبیعی است که مرد باید عهده دار هزینه ی زندگی باشد. بدین خاطر نباید هیچ منتهی بر خانواده خود بگذارد چرا که این وظیفه ای است که به واسطه ی سرپرستی خانواده بر عهده ی او قرار گرفته است. در روایات مختلف آمده است که تلاش در جهت تامین نیاز های خانواده همانند جاهد در راه خدا ارزشمند و پسندیده است. رسول اکرم در این باره می فرماید تلاش کننده در راه رفاه خانواده مانند مجاهد در راه خداست. همچنین امام رضا (ع) در حدیثی پاداش مردانی را که در راه خانواده ی خود تلاش می کنند برتر از مجاهدان راه خدا دانسته اند و فرمودند: کسی که برای تامین زندگی خانواده اش در طلب فضل خداوند بر می آید، اجرش بیشتر از مجاهد در راه خداست.

۸-۳- توسعه در خانواده: افراد خانواده برای تامین زندگیهما همراه با رفاه نسبی به سخاوت مرد نیاز دارند. چنانچه از این ناحیه در تنگنا قرار بگیرند لطمه های روحی و جسمی فراوانی به آن های وارد می شود. توسعه بر خانواده به معنای اسراف و تبذیر در امور زندگی نیست، بلکه به معنای بخل نورزیدن و سعی در ایجاد رفای مناسب برای خانواده، متناسب با امکانات اقتصادی مرد است امام رضا (ع) می فرماید شایسته است که مرد در خانواده خند توسعه دهد تا آرزوی مرگ او را نکنند.

۸-۴- پرهیز از استبداد رای: مرد اگرچه رئیس و سرپرست خانواده است اما نباید به امر و نهی بپردازد بلکه بید نظرات همسر و فرزندان خود را نیز در نظر بگیرد. رسول خدا می فرماید: مومن به میل خنولده اش غذا می خورد ولی منافق، خانواده اش به میل او غذا می خورد. [۲۰]

۹- وظایف اختصاصی زن در خانواده

۹-۱- حفظ اسرار شوهر: هرگز نباید اسرار شوهر را برملا کند چون با این کار اعتماد شوهر از بین می رود و باعث می شود شوهر در کار ها با او مشورت نکند چون به راز داری او اعتماد ندارد و می ترسد آنچه گفته است فردا نقل مجلس دوستان خانم شو ۳۷

۹-۲- عدم مداخله بی جا در کار شوهر: انسان به طور ذاتی خواهان آزادی و استقلال است و این اخلاق در مرده ه اقوت بیشتری دارد. خانم ها گمان نکنند دخالت های خیر خواهانه آنها همیشه به نفع شوهر تمام می شود همان

۹-۳- خانه داری: خانه داری و تعبیر امور خانه گرچه از نظر حقوقی به عهده ی زن نیست اما از نظر اخلاقی به عهده ی او گذاشته شده است.

۹-۴- پاسداری از حریم ارزش های خانواده: بزرگ ترین مسولیت زن در مورد همسرش این است که به عنوان ناموس مرد و نماینده آن در خانه، با رفتار و گفتارش از حریم ارزش های خانواده پاسداری کد و نیز با پرهیز از اسراف کاری و تجمل گرایی از ثروت مو مال همسرش حفاظت کنند.

تمکین و تامین نیاز جنسی، قدر شناسی، تشویق و تعریف از همسر، عدم شرطی کردن محبت ورزیدن، گذشت و بخشش، حسن ظن و ... از دیگر نکاتی هستند که رعایت آن ها باعث لطافت و شادابی زندگی می شود. [۲۱]

۱۰- مصادیق حقوق والدین در قرآن و روایات

در قرآن و روایات مصادیق و مواردی از حقوق پدر و مادر بر فرزندان را به صورت جزئی بیان کرده است که به بعضی از آنها اشاره می کنیم:

۱۰-۱- خوش سخنی

در آیه ای می فرماید: "... چون یکی یا هر دو [پدر و مادر] به پیری رسند حتی به آنان "اف" مگو و آنها را از خود مران بلکه بزرگوارانه با ایشان سخن بگوی". [۲۲] در روایتی نیز امام صادق (ع) می فرمایند اگر کمتر از "اف" عبارتی وجود داشت خداوند از آن نهی می فرمودند. [۲۳]

۱۰-۲- تواضع در مقابل آنها

در ادامه آیه بالا می فرماید: "و بال های تواضع خویش را از روی رحمت و مهربانی در برابر پدر و مادر فرود آر". [۲۴] تعبیر استعاری "فرود آوردن بال رحمت" در این آیه بر حد اعلا ی تواضع در برابر والدین دلالت می کند.

۱۰-۳- اطاعت از آنها

در روایتی از امام صادق (ع) نقل شده که فرمودند: "فرزند سه وظیفه در قبال پدر و مادر دارد؛ شکر گذاری آنها در همه حال، اطاعت آنها در آنچه امر و نهی می کنند در غیر معصیت الاهی و خیر خواهی آنها در آشکار و خفا".

۱۰-۴- دعا برای آنها

در همان آیات به دعا کردن برای پدر و مادر امر می فرماید: "... و بگو پروردگارا بر آنها [پدر و مادر] رحم کن همان طور که آنها مرا در کوچکی تربیت کردند". [۲۵]

نتیجه گیری

خانواده اساسی ترین رکن در پیشرفت و ترقی هر جامعه محسوب می شود و پرورش تمام اعضای جامعه ی آینده کشور از درون خانواده آغاز می شود، لذا تاثیر بی مانندی در رشد و نمو فرهنگ جامعه و اخلاق اجتماعی دارد. اگر نهاد مقدس خانواده بتواند از کمال ظرفیت موجودی خود بهره کامل ببرد و خود را به باروری کامل برساند، اجتماع نیز از نیروی عظیمی بهره مند می شود و می توان در انتظار شکل گیری نیروی قدرتمند اخلاقی در جامعه بود. در این مقاله ابتدا به تعریف های اخلاق و شرع و تفسیر آن، سپس به تعریف خانواده و چگونگی تشکیل آن، و نیز اهمیت و ضرورت نهاد خانواده در اجتماع پرداختیم. با بررسی این دو مبحث، یعنی اخلاق و خانواده دریافتیم که اخلاق در خانواده نقشی انکارناپذیر دارد و رعایت اخلاقیات و آداب اخلاقی در خانواده می تواند سبب اتحاد و همبستگی بیشتر در خانواده می تواند سبب اتحاد و همبستگی بیشتر در خانواده، هم چنین پیشرفت و ترقی در جامعه در سطح بالاتر شود. هر جامعه از اجتماع چندین خانواده تشکیل می شود پس اخلاق اجتماعی ساخته شده از اخلاق خانواده ها است بنابراین نتیجه می گیریم اگر بخواهیم در هر جامعه ای گسترش و بهبود بخشیم.

منابع

- ۱- رضایی، مریم، تعیین میزان تاثیر خانواده، مدرسه و سایر نهادهای اجتماعی در بروز جرم و جنایت در جامعه، اولین همایش ملی آینده پژوهی علوم انسانی و امنیت اجتماعی، لرستان، ۱۳۹۵.
- ۲- محمد باقر مجلسی، بحار الانوار جلد ۶۷ باب ۵۹ ص ۳۷۲، بیروت: دارالحیاء، التراث العربی الثا، ۱۴۰۳.
- ۳- ابوعلی مسکویه، کیمیای سعادت، ترجمه میرزا ابوطالب زنجانی، تصحیح ابوالقاسم امامی، تهران: نقطه، ۱۳۷۵.
- ۴- محمد غزالی، کیمیای سعادت، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی، ۱۳۷۱.
- ۵- فلسفه اخلاق، شهید مطهری، تهران ناشر ۱۳۹۲.
- ۶- یادداشت های استاد شهید مطهری، ص ۳۳ و ۳۴، مرتضی مطهری، ناشر: ۱۳۹۲.
- ۷- مجموعه آثار (مقدمه ای بر جهان بینی اسلامی) جلد ۲ ص ۲۶۱، مرتضی مطهری، ناشر ۱۳۹۲.
- ۸- پاسخ به پرسش های مذهبی، مکارم شیرازی و جعفر سبحانی، قم: مدرسه امام علی بن ابی طالب، ۱۳۷۷، ویرایش ۲.
- ۹- دکتر مرتضایی، علی، راه زندگی، تهران، ۱۳۸۹.
- ۱۰- اخلاق در قرآن جلد ۱ ص ۱۶۴، آیت الله مکارم شیرازی، قم، مدرسه الامام علی بن ابی طالب (ع)، ۱۳۸۴.
- ۱۱- پیام امیر المومنین جلد ۴، ناصر مکارم شیرازی، تهران، دارالکتب الاسلامی، ۱۳۸۶.
- ۱۲- کتاب النکاح، جلد ۱ ص ۷، مکارم شیرازی، قم: انتشارات علی بن ابی طالب، ۱۳۸۲.
- ۱۳- علی محمد محسن زاده، ضرورت تشکیل خانواده، تهران، ۱۳۸۹.
- ۱۴- بهار الانوار، محمد باقر مجلسی، بیروت: دارالحیاء، التراث العربی، الثلاثه، ۱۴۰۳.
- ۱۵- پیام قرآن جلد ۲ ص ۸۷۴۴۷، آیت الله مکارم شیرازی، تهران، دارالکتب اسلامی، ۱۳۷۷.
- ۱۶- وسائل الشیعه، جلد ۲۱، ص ۵۴۱، شیخ حر عاملی، آل البيت ۱۰۸۸.

- ۱۷- محمد مرتضی زبیدی، تاج عروس من جواهر القاموس جلد ۶ ص ۳۳۷، بیروت، دارالمکتبه الحیاء، بی تا.
- ۱۸- معافی الاخبار ص ۲۶۸، شیخ صدوق، تهران؛ دارالکتب الاسلامی، ۱۳۷۷.
- ۱۹- نهج البلاغه، نامه ۳۱، امام علی (ع) ترجمه محمد دشتی، نشر یاسین نور، دوم بهار ۱۳۹۴.
- ۲۰- اصول کافی، مرحوم ثقه الاسلام کلینی (ره) جلد ۵، ص ۵۴۲، تهران؛ دفتر مطالعات تاریخ و معارف اسلامی ۱۳۷۹.
- ۲۱- حقوق و وظایف تقابل زن و شوهر، ابراهیم امینی، تهران، انتشارات شفق.
- [۲۲] اسراء، ۲۳.
- [۲۳] کلینی، کافی، ج ۲، ص ۳۴۹.
- [۲۴] اسراء، ۲۴.
- [۲۵] اسراء، ۲۴.